УДК 947.7«1921–1928»

С. Г. Водотика,
доктор історичних наук, професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету
Л. А. Савенок,
канд. іст. наук, доцент кафедри природничо-наукової підготовки Одеського національного політехнічного університету

ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ВУАН 1921–1928 рр: КАФЕДРИ У СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ

Аналізується питання щодо ролі кафедр у структурі історичного знання Всеукраїнської Академії наук у 1921-1928 рр., що наразі залишається дискусійним. Автори на основі вивчення різноманітних джерел стверджують, що термін «кафедра» щодо ВУАН вживається у трьох основних значеннях: наукова спеціальність, асоціація (об'єднання) різноманітних за формою і близьких за науковим напрямком дослідних структур під керівництвом академіка з відповідної наукової спеціалізації. Нарешті, при ВУАН існували науково-дослідні кафедри, які поєднували науково-дослідну роботу з підготовкою наукової молоді через аспірантуру. Сформульовано пропозиції щодо творчого використання досвіду 1920-х років у сучасних умовах реформування вітчизняної науки.

Ключові слова: *Всеукраїнська Академія наук (ВУАН), науково-організаційна структура, кафедра, академічна кафедра, науково-дослідна кафедра, наукова спеціалізація.*

В умовах реформування вітчизняної науки закономірно актуалізується увага до науково-організаційних питань. У цьому сенсі набутий історичний досвід має не лише суто дослідницьке, а й практичне значення. Між тим, у сучасній літературі, особливо в навчальній і довідниковій, щодо розуміння значення терміну «кафедра» нерідко трапляються неточності і прикрі непорозуміння [див.: 1, с. 81-85; 2, с. 20, 39, 235]. Навіть у працях частини спеціалістів з історії ВУАН містяться некоректні узагальнення. Так, упорядники археографічного видання «Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали» стверджують, що Д. Багалій був головою кафедри історії України з 1918 р., М. Василенко – «керуючим» кафедрою історії західно-руського та українського права, маючи на увазі існування цих кафедр як певних науково-дослідних установ. Між тим, згідно вміщених у даному збірнику звітів академії таких установ у її структурі не існували. Названі вчені були обрані дійсними членами (академіками) за вище зазначеними спеціальностями, а очолювали вони цілком конкретні структурні підрозділи академії – у даному випадку академічні комісії [4, с. 10, 222-237]. У зв'язку з цим наголосимо, що в історіографії є праці з точним, опертим на джерела, аналізом науково-організаційної структури ВУАН [див. 3].

З означеної проблеми існує й чимала за обсягом, репрезентативна за змістом й об'єктивна за характером джерельна база, значна частина якої опублікована [4-5]. Передусім, це документальні джерела, що відображають діяльність ВУАН та її структур – статути, звіти з характерною для 1920-х років назвою «Звідомлення», протоколи засідань, постанови Раднаркому УССР про штати академії тощо. Природно, що умовах 1921-1928 рр., коли йшла боротьба ВУАН проти більшовизації, та фінансових негараздів, навіть у діловодстві зустрічається чимало плутанини, незрозумілих термінів, намагання здобути кошти під, скажімо так, доволі ефемерні наукові структури і т. п. Останнім пояснюється складність реконструкції установ, очолюваних академіком М. Грушевським. У таких випадках слід порівнювати різні документальні джерела та залучати інші, зокрема, інформаційні повідомлення про діяльність тих же установ під керівництвом М. Грушевського, мемуари, листування тощо. Все це дозволяє доволі точно відтворити структуру ВУАН 1921-1928 рр. Водночас

слід враховувати низку факторів, що не завжди роблять дослідники.

Так, сучасні уявлення і термінологія щодо форму організації наукових досліджень дещо, а подекуди і суттєво, відрізняються від прийнятих у 1920-і роки. По-друге, тодішня політизація історичного знання, протиріччя між Наркоматом освіти УСРР і ВУАН, приєднання до академії Українського Наукового товариства і декількох дореволюційних структур, поява паралельних академічних установ внаслідок особистого суперництва вчених, неточності у найменуванні підрозділів ускладнюють розуміння сутності назв науково-дослідних структур. Тому при дослідженні кафедр як однієї з науково-дослідних установ історичного профілю необхідно детально аналізувати їх персональний склад, генезис, зміну або уточнення назв і, головне, їх функції.

Метою статті є реконструкція категорії «кафедра» у науково-організаційній структурі Всеукраїнської Академії наук у 1921-1928 рр. Хронологічні межі обумовлені тим фактом, що саме в ці роки академія працювала хоч і у важких, але відносно стабільних умовах на основі Статуту ВУАН. У 1929 р. розпочався її фактичний погром у ході комунікації та радянізації.

ВУАН діяла за Статутом 1918 р., закріпленого «Кодексом законів про народну освіту» 1922 р. та постановою РНК УСРР від 8 серпня 1924 р. «Про штати Академії наук» [5, с. 48-52; 6]. Серед окремих структурних елементів ВУАН найбільше непорозумінь викликають кафедри, оскільки їх асоціюють з сучасними кафедрами вищих навчальних закладів. Отже, термін «кафедра» багатозначний. Аналіз джерел свідчить, що стосовно ВУАН це поняття має декілька значень. Перше і основне є синонімом наукової спеціалізації. Так, у «Звідомленні про діяльність Української Академії наук у Києві» йдеться: «На 1 січня 1920 р. Українська Академія наук мала от яких дійсних (а згідно тодішньої термінології – ординарних академіків) членів …по Катедрі української історії – академік Д.І. Багалій» [4, с. 224]. Таке розуміння терміну зберігалось і надалі. У «Звідомленні…за 1924 рік» знаходимо буквально таке: «академік Катедри мистецтва Ф.І. Шміт», хоча рядком нижче йде наступне: «академік української історії М.С. Грушевський» [5, с. 75]. Інколи можуть зустрічатися й інші двозначні тлумачення терміну. Очевидно, така нечіткість формулювань і заплутує дослідників. До того ж у «Статуті Української Академії Наук у Києві» прямо говориться про те, що академіки обираються «по паростям» знань, причому в іншому місці вони названі «катедрами». Наведемо відповідні цитати. У параграфі 6 Статуту зазначається: «На Відділі історико-філологічних наук двадцять двоє (22) академіків для таких паростей знань: історія українського народу – 3 академіки…археологія України та її помічні науки – 1 академік; історія української церкви в зв'язку з усесвітньою історією церкви – 1 академік», а у примітці 3 до цього параграфу: «В складі Першого відділу організується класа історії слов'янства та історично сполучених народів. Мають це бути такі катедри: 1) історія Росії; 2) історії слов'янства» [4, с. 168]. Слід зважати на те, що українська наукова термінологія поставала разом з ВУАН. Отже, перше й основне розуміння терміну «катедра» – наукова спеціалізація. Сучасний аналог його в НАН України – термін «спеціальність». Так, на персональному сайті В.А. Смолія зазначено, що він «Академік НАН України за спеціальністю «історія України» [7].

Водночас первісне значення терміну еволюціонувало протягом 1920-х років. Так, у звітах ВУАН 1923 р. домінує категорія «академічна кафедра» як синонім наукової спеціальності. З 1924 р. з'являється термін «науково-дослідні кафедри», з 1926 р. знаходимо розуміння кафедри як асоціації (об'єднання) декількох установ під керівництвом академіка. Скажімо, С.О. Єфремов, як секретар Першого Історично-Філологічного відділу ВУАН, зазначав, що основна частина науково-дослідної роботи проводиться у «комісіях та інших установах при академічних кафедрах і органічно з ним зв'язаних особою голови, звичайно академіка відповідної кафедри» [8, с. 17]. Саме в такому ключі слід розглядати Історичну секцію ВУАН, яка об'єднала всі академічні установи, очолювану М.С. Грушевським [9].

У 1921-1928 рр. другим, після ВУАН, осередком історичної науки були науково-дослідні кафедри. Оскільки їх очолювали переважно академіки, а деякі з них були в структурі академії, то може виникнути дум-

ка, що це були академічні установи. Розберемося і з цим питанням.

Науково-дослідні кафедри (далі НДК) поєднували дослідну роботу з підготовкою наукової молоді. Це були своєрідні та специфічні установи, які не існували ні до, ні після аналізованого періоду. Їх поява, статус і характер діяльності були обумовлені особливостями тогочасного стану науки і вищої школи в УСРР. Ініціатива створення НДК належала науковій громадськості Харкова. Після ліквідації у 1920 р. Харківського університету було запроваджено мережу спеціалізованих вишів, в яких кафедри було замінено суто навчально-методичними предметними комісіями. Внаслідок фактично науково-педагогічні працівники, яким різко підвищили навчальне навантаження, не могли займатися науково-дослідною роботою. Було ліквідовано й аспірантуру. Тому харків'яни виступили з ініціативою зосередження науково-дослідної роботи і підготовки молодої генерації науковців у науково-дослідних кафедрах як філій академічних установ. Цю ініціативу підтримали науковці Ніжина і Катеринослава, деякі чиновники Наркомату освіти УСРР і впливовий філософ-марксист С. Семковський, двоюрідний брат Л. Троцького.

Наркомат освіти, враховуючи реальне становище науки, досвід Радянської Росії та ініціативу науковців, прийняв рішення про створення мережі НДК як своєрідної надбудови над вишами. Вони мали об'єднати найвидатніших науковців Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава, Кам'янець-Подільського, Миколаєва і Ніжина. За Постановою Раднаркому УСРР «Про створення науково-дослідних кафедр і забезпечення наукових співробітників кафедр» на них покладалася розробка актуальних наукових проблем, підготовка науково-дослідних і науково-педагогічних кадрів через аспірантуру, забезпечення високого рівня навчального процесу у вищій школі [6].

Скажімо, НДК історичного профілю створювались у провідних наукових центрах УСРР за наявності достатньо кваліфікованих науковців, сталих традицій, належної науково-дослідної інфраструктури, мережі вузів, авторитетного в очах влади лідера. Часто при створенні НДК влада керувалась прагматично-політичними чинниками. Не виключено, що за допомогою НДК намагались розвинути альтернативну опозиційній до влади ВУАН мережу.

Фінансувались кафедри централізовано з бюджету Наркомату освіти УСРР, у науково-дослідному плані підлягали ВУАН, а в навчально-методичному – відповідним вищим навчальним закладам і Наркомату освіти. Реально вони мали неабияку автономію, що мало позитивні наслідки в їх діяльності.

Аналіз причин появи і зміцнення НДК як однієї з провідних ланок історичного знання в УСРР 1920-х років, синтез висловлених з цього приводу думок в літературі та критичний перегляд власних міркувань дозволяє стверджувати, що повноцінна діяльність кафедр, остаточне набуття ними рис установ академічного типу пов'язане з появою НДК історичного профілю в системі ВУАН. Виникнення цього нового структурного елементу в академії не було випадковим. На середину 1920-х років виразними стали істотні за тих умов переваги НДК порівняно з іншими академічними структурами (постійними комісіями, кабінетами і т. п.) – наявність аспірантури, вища заробітна плата, більш тісний зв'язок з радянськими реаліями. Фінансування НДК за рахунок спецфондів держбюджету викликало сподівання Президії ВУАН на зміцнення матеріального становища академії [12, арк. 217].

Водночас уявляється вірогідним, що вирішальну роль у появі НДК в структурі ВУАН відіграв М. Грушевський – маємо на увазі його особисті плани щодо розбудови історичних установ. Вони збіглися з планами влади використати відомого історика для радянізації непоступливої академії. Так, ще у 1922 р. політичні інтереси влади найбільш послідовно були реалізовані щодо марксистських кафедр, які фінансувались за рахунок Наркомату освіти УСРР і частково ВУАН, а працювали під керівництвом ЦК КП(б)У. Типова ситуація склалась у Києві, де у січні 1922 р. Науковий комітет Наркомату освіти УСРР створив спеціальну комісію у справі заснування НДК зі співробітників ВУАН [4, с. 480-481]. Проте, Київські НДК, в т. ч. Київська науково-дослідна кафедра історії України під керівництвом академіка М. Василенка, проіснували трохи більше року, так і не розгорнувши повноцінної науково-дослідної роботи через брак коштів і науко-

во-організаційні негаразди. Внаслідок організаційний період і так в недовгій історії НДК затягнувся до 1924 р.

Але повернемося до М. Грушевського. Наявність НДК при ВУАН в матеріальному і правовому плані відповідала його бажанню мати в академії власну, незалежну від Президії ВУАН, структуру. Отже, заснування у 1924 р. Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН під керівництвом М. Грушевського видається своєрідним компромісом між Укрнаукою Наркомату освіти, Президією ВУАН і керівником кафедри, якого в той час підтримувала частина вищого політичного керівництва УСРР. Вітчизняна історіографія грушевськознавства досить численна, в т. ч. і щодо історії кафедри М. Грушевського [див. 14], що дозволяє нам уникнути більшої уваги до неї.

Для нас важливо інше. Внаслідок досягнутого компромісу НДК історичного профілю набули фактичного визнання владою і науковою громадськістю. Вони стали одним із найважливіших чинників українського національного відродження, поступу українознавства взагалі та історичної науки зокрема.Усього протягом 1921-1930 рр., за нашими підрахунками, в УСРР діяло 14 науково-дослідних кафедр історичного профілю, в т. ч. історії української культури під проводом академіка Д. Багалія та історії європейської культури при Харківському інституті народної освіти, українознавства під керівництвом академіка Д. Яворницького при Катеринославському краєзнавчому музеї, історії, культури і мови при Ніжинському ІНО, історії та економіки Поділля тощо [15, с. 204].

Слід зауважити, кафедри неодноразово змінювали назви. Через це в літературі нерідко мова йде про різні установи, хоча насправді це одна й та ж, тільки під різними назвами. Для з'ясування істини слід порівнювати персональний склад, передусім керівників установи. Так, НДК історії України в Харкові з 1926 р. мала іншу назву відповідно до тодішньої термінології – «Історії української культури», з кінця 1927 р. кафедрі було присвоєне ім'я Д. Багалія на честь 70-ліття академіка, у 1930 р. перетворено в однойменний інститут, а у 1934 р. взагалі ліквідовано. Ця обставина нерідко вводить дослідників в оману: вони плутають «Науково-дослідну кафедру історії України» при ВУАН М. Грушевського і «Науково-дослідну кафедру історії України» при Харківському ІНО Д. Багалія.

Отже, протягом 1921-1924 рр. в Україні було знайдено нову і своєрідну для вітчизняної науки форму організації наукових досліджень. НДК повною мірою відповідали специфічним умовам розвитку історичних досліджень в УСРР, але цю форму можна творчо використати і сьогодні.Маємо на увазі безпосередню підлеглість подібних структур Департаменту науково-технічного розвитку Міністерства освіти і науки України та їх тісні зв'язки з інститутами історичного профілю НАН України. НДК при вузах дозволили б подолати розрив між академічною наукою і вищою школою, що органічно притаманно континентальній моделі організації науки. Члени НДК приймали б участь і в навчальному процесі, але при у рази зменшеному навчальному навантаженні. Йдеться про підготовку аспірантів, керівництво науково-дослідною роботою магістрантів, викладання провідних курсів, створення нових навчальних програм, написання підручників тощо. Науково-дослідні кафедри могли б стати локомотивами реформування всієї вищої школи.

Підводячи підсумки зазначимо, ігнорування неоднозначності терміну «кафедра» в структурі ВУАН протягом 1921-1928 рр. призводить до неточностей у працях навіть спеціалістів з історії науки та історіографів. Термін «кафедра» у ВУАН 1921-1928 рр. мав три основні значення. По-перше, кафедра – це спеціальність, за якою обирався академік. Підтвердженням є наприклад такий вислів: «у 1921 р. Д. Багалій перебував дійсним членом Академії по кафедрі історії українського народу» [10, с. 20-21]. Він не означав наявність відповідної дослідної структури в складі ВУАН. Правильність саме такого тлумачення підтверджують відомості і щодо інших академіків. Аналогічна ситуація була і в Білоруській АН [11, с. 4-5].

З середини 1920-х років передбачалось, що академік за своєю спеціальністю сформує певну кількість різноманітних академічних наукових (науково-організаційних, науково-дослідних і науково-допоміжних) і пов'язаних з академією установ, скажімо наукових товариств. Вони у сукупності мали утворити «академічну кафедрі» як асоціацію дослідних структур, об'єднаних постаттю керівни-

ка і певною спеціальністю. Так, у звіті ВУАН за 1927 рік йшлося про зосередження науково-дослідної роботи, традиційної для академії, у комісіях та інших установах, що перебували під керівництвом академіка з відповідної спеціальності [8, с. 75-77]. Це було другим значенням терміну «кафедра» у 1920-і роки. Найбільш повно такому тлумаченню відповідала Історична секція ВУАН під керівництвом М. Грушевського.

Нарешті, третє значення – власне науково-дослідна кафедра (НДК) як установа і нова форма організації наукових досліджень. Останні з'явились через їх незаперечні переваги порівняно з основними формами науково-дослідних установ ВУАН – постійними комісіями. До таких переваг слід віднести наявність аспірантури, більш висока заробітна плата, фінансування не з бюджету академії, а за рахунок спеціальних фондів Наркомату освіти УСРР. Вирішальну роль у появі НДК в структурі ВУАН мало повернення М. Грушевського в Україну, його енергійна науково-організаційна діяльність та намагання влади використати його потенціал, авторитет і амбіції для руйнування єдиної і в цілому антирадянської позиції більшості академіків ВУАН.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
2. Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник / Уклад. О.М. Богдашина, В.І. Бутенко, С.Р. Марченко [та ін.]; відп. ред. проф. С.І. Посохов. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – 284 с.
3. Див.: Шпак А.В., Юркова О.В. Національна академія наук України / А.В. Шпак, О.В. Юркова // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К.: Наук. думка, 2012. – С. 244-262; Савенок Л.А. Розгортання гуманітарних досліджень у Всеукраїнській академії наук / Л.А. Савенок // Проблеми історії України. Респуб. міжвузів. зб-к наук. праць. – Вип. 2. – К., 1992. – С. 74-80; Водотика С.Г. Вітчизняна історична наука 20-х років XX ст.: науково-організаційні та концептуальні основи функціонування: Навч. посібник. – Херсон: ПРІПО, 2002. – 123 с.
4. Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – 571 с.
5. Історія Академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1998. – 763 с.
6. Кодекс законов о народном просвещении // СУ УССР (Сборник узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины). – Харьков, 1922. – № 49. – Ст. 729.
7. Валерій Андрійович Смолій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nasgov/UA/Sities/Personal Site/Pages/default.aspx.
8. Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1927 рік. – К.: ВУАН, 1928. – 146 с.
9. Діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ академії в 1926 р. // ВУАН. Записки Історично-філологічного відділу. – К.: ВУАН, 1928. – Кн. XVII. – С. V-XXXV.
10. Багалій Д.І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури / Д.І. Багалій // ВУАН. Збірник Історично-філологічного відділу. – № 62. – К.: ВУАН, 1927. – С. 3-29.
11. Токарев Н.В. Создание и развитие Академии наук Белорусской ССР (1929 – 1941 гг.): дисс…канд. истор. наук: 07.00.02/ Н.В. Токарев. – Минск, 1981. – 200 с.
12. Матеріали про роботу Українського наукового комітету і його організацій (звіти, операційні та видавничі плани, кошториси). 22.01 – 05.12.1927 р. – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166. –Оп. 2. – Од. зб. 1156. 258 арк.
13. Ульяновський В.І. Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П. Василенка: Нові матеріали / В.І. Ульяновський // Ucrainica: архівні студії. – Вип. 1. – К.: НАН Укр. Ін-т укр. археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1997. – С. 5-54.
14. Юркова О.В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930 рр.) / О.В. Юркова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 433 с.
15. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: дис…докт. іст. наук: 07.00.01 / С.Г. Водотика. – Київ, 2001. – 543 с.

Vodotyka S.,
Kherson State University
Savenok L.,
Odessa National Polytechnic University

CONTROVERSIAL ASPECTS OF SCIENTIFIC-ORGANIZATIONAL SYSTEM OF ALL UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES IN 1921-1928: DEPARTMENTS AS A PART OF HISTORICAL KNOWLEDGE STRUCTURE

The role of the departments in the structure of historical researchers in the All Ukrainian Academy of Sciences is being analyzed in the article. Basing on the different historical resources authors claim that the term «department» in

the framework of All Ukrainian Academy of Sciences had three main meanings. The first one is scientific specialization, association of different research structures, which were connected by common or close topic and headed by one scientific leader. According to this, there were research departments, which combined scientific surveys and preparation of post-graduate students. Authors formulate propositions on the creative usage of the experience of the functioning of the departments, which can be useful in the process of the reforms of Ukrainian science.

Key words: *All Ukrainian Academy of Sciences, Scientific-Organizational System, department, academic department, research department, scientific specialisation.*

Рецензенти: ***Сінкевич Є. Г.,*** *д-р іст. наук, професор;*
Котляр Ю. В., *д-р іст. наук, професор.*

© Водотика С. Г., Савенок Л. А., 2016

Дата надходження статті до редколегії 16.04.2016